

О. Майборода
(Київ)

ПЕРСПЕКТИВИ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНО- РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН

Постановка питання про те, що напрям і характер етносоціальних процесів у державі певною мірою залежать від зовнішньополітичних факторів, на перший погляд, може здатися надуманою. Справді, у будь-якій країні етнонаціональна сфера, на відміну, наприклад, від економіки, системи оборони, культури тощо, найменше піддається впливу зовнішніх факторів, оскільки визначається силою внутрішньодержавних господарських зв'язків, етнотемографічними пропорціями, етносоціальною структурою населення, психологічним тлом міжетнічних і міжрегіональних взаємин, ступенем згуртованості або, навпаки, роз'єднаності політичної, господарської, духовної еліти. Ці фактори є продуктом внутрішнього розвитку країни. Передусім вони й повинні впливати на зовнішні зв'язки країни, а не навпаки.

Тим часом доводиться констатувати, що загальний розвиток України досить відчутно перебуває під потужним впливом Росії. І етнонаціональна сфера щодо цього не стала винятком. З кожним новим поворотом в українсько-російських взаєминах в Україні відбуваються різного роду коливання, які впливають на загальний напрям національного руху.

Тому існує низка причин – історичних, економічних, геополітичних, психологічних, які визначили коло проблем, що їх має вирішити українське суспільство в процесі свого становлення як незалежна й самостійна нація.

Розгляду порушеного питання повинно передувати з'ясування загального напрямку й мети етносоціального розвитку України, простіше кажучи, якій бути українській нації? Чи залишиться вона моноетнічною, маючи на своїй історичній території групи національних меншостей, чи поступово всі етнічні спільноти країни об'єднуються в поліетнічну націю, що вважатиме укра-

їнську територію своєю єдиною батьківщиною, а державу – фактором своєї єдності? У першому випадку національна ідентичність формуватиметься у вигляді домінантної ідентичності титульного етносу з переваженням його історичного міфу, мови, культури, соціального ідеалу й т. ін. У другому випадку потрібний такий історичний міф, який буде сприйнятий усіма етнічними спільнотами країни, така модель функціонування мов, яка максимально враховуватиме поліфонічність населення. При цьому необхідно досягти суспільного компромісу з питання геополітичного вибору, як і форми державного устрою.

Специфіка України полягає в тому, що обидва шляхи вона не може пройти цілком вільною від російського впливу. Відповідно сила цього впливу визначатиметься якісним станом українсько-російських взаємин.

Для прикладу, візьмімо таку рису національної ідентичності, як спільність історичної долі. Для української етнічної нації, виходячи з наявності потужної російської діаспори, а також із русифікованості не тільки багатьох інших національних меншин, а й значної частини її самої, неабияке значення має питання оцінки українсько-російських відносин у минулому. Для конкретизації візьмімо особливо гострі й полемічні питання: акція І. Мазепи, Голодомор 1932–1933 рр., боротьба Української повстанської армії в 1944–1954 роки.

Гетьман І. Мазепа залишається однією з найбільш негативних історичних особистостей у російській свідомості. Він є символом зради – саме так оцінюють у Росії його вихід із союзу з Росією і союз зі Швецією. Кваліфікація цього кроку як зради підкріплена посиленням на те, що його було зроблено таємно від союзника, за його спиною. При цьому зневажається та обставина, що своєю акцією І. Мазепа мав намір вирвати Україну з лещат російського деспотичного абсолютизму, зберегти в ній традицію нехай станово-військової, але все-таки демократії. Тим самим засуджується дія в національних інтересах України лише тому, що вона не відповідала інтересам Росії.

Тим часом у російській історіографії, науковій публіцистиці неможливо натрапити на оцінку, що кваліфікувала б як зрадицтво Віленське перемир'я 1656 р між Росією та Польщею за спиною України. У цьо-

му разі російський національний інтерес ставиться вище союзницьких зобов'язань. Отже, за російськими мірками виправданою є будь-яка дія в інтересах Росії.

Осуд І. Мазепи фактично залишається способом відвернути українців від самостійності у виборі своєї стратегічної лінії, зробити ознакою їхньої національної ідентичності нездатність надавати пріоритет своїм національним інтересам і відстоювати їх за всяку ціну, тобто не допустити усвідомлення спільного інтересу як визначального етноутворювального фактора.

Головним в українсько-російській полеміці щодо питання Голодомору залишається кваліфікація злочину, вчиненого сталінським режимом, а саме: чи вважати його актом геноциду, чи наслідком прорахунків режиму в ході примусової колективізації. Не менш важливим є також питання, чи був Голодомор актом спланованим, чи непередбаченим, несподіваним навіть для самої тодішньої влади.

У владних, наукових, культурних колах України кваліфікація Голодомору як геноциду останнім часом набуває характеру постулату. Згода чи незгода з такою кваліфікацією іноді стає свого роду лакмусовим папірцем для перевірки рівня українофільії/українофобії. Не тільки в українських націонал-патріотичних, а й у виданнях, засобах масової інформації, що позиціонують себе як етнічно нейтральні, відмова вважати Голодомор геноцидом натрапляє на критичні, а то й ворожі інтонації. Зовнішньополітичне відомство докладає колосальних зусиль, аби домогтися визнання міжнародним співтовариством Голодомору як акту геноциду. Можна подумати, начебто від цього визнання чи, навпаки, невизнання залежить подальша доля України, її можливість вижити й утвердитися у світі, який глобалізується. Відповідно заперечення геноцидної мотивації штучно влаштованого голоду сприймається як спосіб перешкодити міжнародному утвердженню України.

У свою чергу Росія, намагаючись переконати світ в особливій місії, яку вона виконувала й продовжує виконувати у всесвітній і євразійській історії, не може допустити, щоб ця місія асоціювалася з наміром знищити сусідній народ, до того ж оголошений нею братнім. Для Росії неприйнятною є версія не тільки геноциду, а й спланованості голоду в Україні.

Сучасна Росія неохоче користується навіть посиленням на комуністичний режим, на який найлегше було б "списати" всі ці звинувачення.

Позицію Росії зрозуміти не складно. В Україні процес національного становлення йде як шляхом відродження української етнічної нації, наповнення її ідентичності історичною самосвідомістю, переосмисленням свого минулого, так і шляхом пошуку історичної версії, загальної для всіх етнічних сегментів.

Національна консолідація відбувається на основі співпереживання як історичних тріумфів народу, так і трагедій, пережитих ним у минулому. Варто мати на увазі, що Голодомор був трагедією головно тих етнічних українців, які майже повністю представляли сільське населення України. Якщо в їхній історичній пам'яті усталиться оцінка Голодомору як геноциду, то тим самим істотно зменшуються надії російського керівництва зберегти психологічну залежність значної їхньої частини від Росії за допомогою апеляції до ідеологеми "кровного споріднення", "споконвічних братніх зв'язків", до історичної концепції про російський народ як рятівника українського народу від зникнення з етнічної мапи світу.

Саме лише припущення, що від Росії може виходити загроза існуванню цілих народів, впливає на зміст процесу становлення нової української нації, поліетнічної за своїм складом. Необхідно підкреслити, що поліетнічність України ґрунтується на наявності в ній суперменшини – етнічних росіян, тому що на всі інші етнічні спільності (крім цього й титульного етносу) припадає лише 5 % населення країни. Через етнічні почуття російська меншина залишається основною проросійською силою в Україні. Претендуючи на статус однієї з державоутворювальних спільнот, який загалом можна вважати обґрунтованим, якщо виходити з розуміння поліетнічних націй як сукупності рівноправних суб'єктів, російська меншина при цьому зацікавлена в проросійській психології нової української нації. Визнання факту навмисності Голодомору істотно перешкоджає проросійській риторичі, до того ж українські росіяни, яких на рівні повсякденної свідомості сприймають як продовження Росії, будуть змушені в цьому випадку розділити з нею історичну відповідальність, а отже їхня проросійська риторика викликати дедалі

менше довіри. Це однаково стосується й різних політичних та громадських організацій, які впроваджують позитивний сентимент щодо Росії.

Тим часом для кваліфікації Голодомору як злочину важливіше встановити не остаточний його результат, а психологічну мотивацію. На наш погляд, оцінка його як геноциду не є адекватною загальноприйнятому змісту цього терміна. Геноцид передбачає як свою кінцеву мету цілковите знищення певного народу повністю, залишаючись таким навіть у тому разі, якщо цієї мети не досягає. Кількість мертвих при цьому не може бути критерієм, бо війни забирають величезні маси людей, але геноцидом при цьому не вважаються. Наприклад, нацистський режим визнаний винним у геноциді євреїв і циган, але не слов'ян, хоча останніх він знищив значно більше.

Голодомор, на нашу думку, варто кваліфікувати як терор, спрямований на примушення українських селян прийняти колгоспний лад, скоритися сталінському курсу на усупільнення земель. Терор же ніколи не передбачає повного знищення народу, оскільки тоді не буде кому виконувати приписи режиму. Покірність можуть демонструвати лише ті, хто залишився живий, але аж ніяк не мертві.

Зробити належний для себе висновок із цього історичного уроку українці зможуть насамперед визначивши психологічну мотивацію тих, хто не тільки спланував, але й здійснив цей грандіозний злочин. Отже, важливіше не те, був Голодомор геноцидом чи терором, а те, чому взагалі це стало можливим. Таким чином, для національної свідомості українців важливо зробити такі висновки.

По-перше, залишити без продуктів харчування можливо лише той народ, який не має своєї держави й відповідних державних інститутів, призначених для його захисту – армії і спецслужб, а також позбавлений духовної і політичної еліти, здатної підняти його на повстання заради самозбереження.

По-друге, трагедія стала можливою ще й тому, що Україна, формально рівноправна республіка у складі СРСР, перебувала під домінуванням саме Росії, уся політична філософія якої пронизана ідеєю “державної величі”, заради якої її правителі не рахувалися з будь-якими жертвами щодо самих росіян і тим паче щодо інших народів.

По-третє, доктрину “державної величі” здійснював комуністичний режим, затверджений не тільки силою, але й демагогічними обіцянками селянству, які він потім цинічно порушив. Що ж до фактору сили у зміцненні влади більшовиків, то основна її демографічна складова – російський народ, психологія якого отруєна впевненістю у своєму праві нав'язувати іншим народам свою національну ідеологію, яким би історичним змістом вона не була наповнена.

Ці уроки є важливими не лише для етнічних українців, але й для всіх національностей, що проживають в Україні. Проте, якщо вони будуть засвоєні українськими росіянами, то Росії загрожуватиме втрата каналу свого впливу на стан справ усередині України. Тому й зрозуміло, чому тема Голодомору посідає важливе місце в ході контактів між Україною та Росією – як прямих, так і опосередкованих, у спробах впливати на думку міжнародного співтовариства.

Не менш полемічний характер має тема Української повстанської армії, щодо якої з боку керівництва України й Росії звучать протилежні судження. Боротьба, яку вела УПА, була наповнена подвійним змістом. З одного боку, це була боротьба проти сталінської тиранії, прагнення захистити населення Західної України від комуністичного терору або помститися за своїх близьких, що стали його жертвами. З другого боку, – боротьба за незалежність України, за власну державу як гаранта захисту від жахів комуністичної диктатури.

Однак не можна заплющувати очі на злочини проти людства й людяності, які супроводжували боротьбу як радянських внутрішніх військ та спецслужб, так і з боку повстанців. Але загалом оцінка УПА повинна визначатися ставленням до питання про те, що важливіше – збереження українсько-російської державної єдності чи опір державному терору. Так історично склалося, що саме українські націоналісти, які виступили за незалежність від Росії, об'єктивно виявилися найбільш непохитними й мужніми борцями з комуністичною тиранією. Негативна оцінка їхньої боротьби рівнозначна запереченню права народу виступати проти режимів, що є антиподами демократії.

Питання про ставлення до УПА є, таким чином, лакмусовим папірцем для визначення політичної ідентичності україн-

ської нації однаковою мірою в моно- й в поліетнічній іпостасях. Ідеться про утвердження в її психології комплексу неприйняття антидемократичних форм правління, ставлення до волі й справедливості як до непорушних цінностей. Одночасно та або інша оцінка боротьби УПА означає і ставлення до української державності, наявності і приналежності до якої повинне визначатися формування поліетнічних націй співгромадян.

Питання про оцінку УПА ставлять як керівництво Росії, так і прихильники українсько-російської єдності перед нелегким вибором. Позитивна оцінка УПА неможлива для них апріорі, оскільки тим самим незалежність України від Росії стає цілком закономірною й історично виправданою. Негативна ж оцінка ставить під сумнів історію боротьби українців за незалежність, відтак і нинішню українську державу, і курс на формування нації співгромадян цієї держави, тобто ту перспективу, яку активно пропагують представники російського й російськомовного сегментів. Невдача цієї перспективи повинна мати своєю альтернативою утвердження варіанта української моноетнічної нації з ідентичністю, окремою від ідентичності національних меншин, зокрема проросійськи орієнтованих.

І заперечення Голодомору як спланованого злочину, і спроби дискредитації УПА істотно знижують упевненість у здатності Росії розлучитися з імперським минулим. Подібні сумніви підсилені наявністю в РФ режиму “керованої демократії”, що за своєю природою має здатність еволюціонувати в напрямі як плюралістичної демократії, так і авторитаризму, а від нього – тоталітаризму. Однак зараз, схоже, Кремлю важливіше за все втримати Україну на своїй геополітичній орбіті, не допустити її вступу до НАТО, а якщо можливо то й до Євросоюзу. Для цього Росії необхідно виступати гарантом цілісності України, а цю роль вона може виконувати за наявності всередині України постійного ідеологічного протистояння. Найлегше його провокувати навколо питань, хворобливих для української історичної свідомості. Вище ми зупинилися на двох із них. Насправді ж їх набагато більше.

Гра в гаранта української територіальної єдності небезпечна не тільки для України, а й для самої Росії. Постійне ін-

спірування ідеологічних суперечностей в українському суспільстві може вийти з-під контролю, якщо Росія змушуватиме взяти під свій протекторат сепаратистські регіони і включити їх до свого складу. Результатом такого сценарію був би остаточний поворот суспільної думки України до Заходу, перехід ініціативи до прихильників негайного приєднання країни до НАТО як більш надійного гаранта з наступним наданням української території під натовські бази, які опиняться в безпосередньому сусідстві з Росією. Парадокс подібного розвитку подій полягав би в тому, що саме для запобігання цього варіанта Росія стимулює ідеологічне протистояння в Україні й намагається зіграти на ньому.

Крім засобу ідеологічного впливу на Україну, Росія намагається використовувати й усілякі засоби економічного впливу, аби запобігти вступу своєї сусідки в євроатлантичні структури. Головним чинником, це питання про постачання енергоносіїв і ціни на них, а також питання про перспективи російського ринку для українських товаровиробників.

Ефективність такого впливу навряд чи може бути високою. Постачання Росією енергоносіїв у країни ЄС служить для України прикладом того, що енергозабезпечення не обов'язково залежить від лояльності постачальника. Що ж до торгівлі, то ця форма співробітництва також не обов'язково залежить від якості міждержавних відносин. У разі взаємної вигоди торгівлю можна здійснювати й через “залізну завісу”, як це показали торговельні відносини СРСР із багатьма країнами-членами НАТО в період “холодної війни”.

По-справжньому на вибір геополітичної ідентичності української нації могло б вплинути науково-технічне й виробниче співробітництво. Воно відкрило б для Росії істотні можливості впливу на психологічну налаштованість українського населення стосовно Росії, оскільки основним його учасником став би південно-східний регіон України – найрозвинутіший у промисловому відношенні, мовно і культурно русифікований, який має значний етнічний російський компонент.

Проте всі роки української незалежності супроводжувалися неухильним скороченням співробітництва саме в цій сфері. Україна була свідком фіаско різних проектів, які розпочали в останні роки існування СРСР,

а також відсутності планів щодо яких-небудь нових перспективних ініціатив.

Україна як країна, обмежена в енергетичних та інших ресурсах, зацікавлена насамперед в енерго- і ресурсозберігаючих технологіях, заснованих на новітніх наукових знаннях. Навколо рішення цього питання в найближчій перспективі буде вестися суспільна дискусія й формуватися усвідомлення загальнонаціональної мети. Відповідно вплинути на становлення української економічної ідентичності, тобто на здатність України показати себе на світових ринках і закріпитися на них, міг би лише власник передових ефективних технологій. Ані Росія, ані Україна до числа технологічно передових країн не належать, а відтак їхнє нинішнє співробітництво здатне лише підтримувати таке виробництво, що закріплює за ними ідентичність країн із напівколоніальною номенклатурою експорту. Росії це стосується меншою мірою, України – значно більшою. Проте суті справи це принципово не міняє.

Не маючи технологічних новацій для України, Росія намагається втримати її на своїй орбіті спробами викликати невдоволення прозахідною орієнтацією нинішнього українського керівництва в середовищі трудових мігрантів, що перебувають на російській території. Поширення на них вимоги обов'язкової реєстрації протягом трьох днів, як, мабуть, сподіваються автори цієї новації, повинне послужити українцям сигналом про невідворотність “покарання” за результати парламентських виборів в Україні, на яких проросійські сили не досягли перемоги.

Однак надія на неминуче спрямування невдоволення українських гастарбайтерів і членів їхніх родин проти прозахідного керівництва України може виявитися марною. По-перше, труднощі, з якими зіштовхнуться українські гастарбайтери, можуть бути сприйняті ними як індикатор нещирості постійно декларованих братніх почуттів стосовно простих українців із боку росіян. Трудові мігранти-українці цілком можуть оцінити цю риторику як маскування того, що насправді вони є розмінною монетою в геополітичних іграх російського керівництва.

Марною може виявитися й надія, що у своїх фінансових втратах українські гастарбайтери обвинувачуватимуть керівництво своєї країни. В Україні стає дедалі

глибшим і масовішим розуміння того, що провина за безробіття й змушений пошук роботи за кордоном мусять бути покладені на вітчизняний олігархат, який зосереджений переважно в енергетично залежних від Росії галузях і тому є найпослідовнішою проросійською силою. Саме проти неї може бути спрямований соціальний вибух, зумовлений погіршенням матеріальних умов життя.

У цьому випадку основою ідеологічної ідентичності української нації може стати віра у всесилля державного контролю за діяльністю великого капіталу, і не виключено, що ця віра може матеріалізуватися у вигляді руху за перерозподіл засобів виробництва, тобто за передачу їх новим власникам із репутацією справжніх патріотів, що ставлять інтереси нації вище особистих. Втрата українськими лівими (традиційними прихильниками державної власності на засоби виробництва або державного керування ринком) своєї популярності може призвести до перехоплення їхніх гасел політичними силами, які апелюють до етнічної солідарності українців. Тим самим процес національного розвитку буде спрямований в етнічне річище, а, беручи до уваги переважне домінування етнічних українців у складі населення країни, у цьому річищі він може закріпитися надовго.

Поки що зміст українсько-російських торговельно-економічних взаємин не дозволяє Кремлю сподіватися, що геополітична ідентичність української нації, навіть поліетнічної, а тим паче моноетнічної, буде заснована на проросійській або євразійській орієнтації. Схоже, це усвідомлюють і в російському керівництві, яке намагається підмінити економічну тематику відносин з Україною темою “захисту російської мови й культури”, вбачаючи в консервації досягнутого рівня русифікації значної частини українського населення гарантію збереження його проросійських симпатій. Тим часом відсутність глибокого науково-технічного співробітництва між Україною і Росією веде до зникнення мотивів вивчення українцями російської мови, як це відбувалося в епоху індустріалізації. Сучасні глобальні зв'язки спонукають молодь України до першочергового вивчення тих мов, які обслуговують передову науково-технічну сферу.

Чи зможе сприяти формуванню проросійської геополітичної ідентичності української нації поширення серед неї зразків російської культури? По-перше, російська культура в Україні представлена переважно зразками масової культури. Наповнена примітивним змістом, вона не здатна залишати глибокий емоційний слід у психології українців. По-друге, масова російська культура по суті є римейком західної маскультури. Відтак вона має досить сильного конкурента в особі української масової культури, яка все успішніше опановує навички щодо запозичень у західних оригіналів. Тому, навіть із перевагою російської мови, українська масова культура все менше буде російською за духом, за своїм ціннісним змістом. З розширенням співробітництва України із західними країнами, які є основними постачальниками зразків маскультури, така тенденція, швидше за все, стане переважати.

Підсумовуючи сказане, можна припустити, що у своїх спробах використати співробітництво з Україною для забезпечення її етнонаціональному розвитку проросійської спрямованості Кремль одержуватиме протилежний результат. Переломити ситуацію на свою користь він зможе лише тоді, коли використає традиційний прагматизм українців, запропонувавши їм справді цікавий, вигідний і грандіозний євразійський проект. Поки що важко очікувати такої пропозиції від керівництва країни, котре саме ще до кінця не визначилося з національною стратегією, яку, як і раніше, схильні утверджувати через демонстрацію сили, що є прихованим способом залякування ближніх і далеких сусідів, схожим на державний тероризм у його економічному й політичному варіантах.

Василь Балашок
(Київ)

ЕТНІЧНА ВІДМІННІСТЬ МІЖ УКРАЇНЦЯМИ ТА БІЛОРУСАМИ В СЕРЕДНЬОВІЧНО- РАННЬОМОДЕРНІ ЧАСИ (У ЗВ'ЯЗКУ З ПРОБЛЕМОЮ ПРИКОРДОННЯ НА ЦЕНТРАЛЬНОМУ ПОЛІССІ)

Українсько-білоруське прикордоння до сьогодні характеризується значною мірою нечіткістю міжетнічного розмежування. Населення Полісся, зокрема Центрального (надприп'ятського), що проживає обабіч українсько-білоруського міжетнічного і міждержавного кордонів (які далеко не завжди збігаються), довго не мало чіткого усвідомлення приналежності до українців чи білорусів, що підкріплювалося розмитістю етнокультурних кордонів. Частково така ситуація зберігається і сьогодні, хоча тепер діє чинник свідомого формування ("конструювання") національною інтелігенцією та дотичними до цієї сфери державно-політичними структурами України й Білорусі у поліського населення відповідної, української чи білоруської, ідентичності. Причому, якщо в Україні визнається факт невідповідності, чи не повної відповідності політичного кордону етнічному, то в Білорусі жорстко визначили, що кожен, хто проживає на її території, має бути білорусом (при цьому також ігнорується чинник етнокультурний). Відносно більш ранніх часів, зокрема для середньовічно-ранньомодерного періоду, а частково й пізніше, слід зауважити, що питанню етнічної відмінності українців і білорусів на рівні серйозних наукових пошуків чомусь приділяли не вельми багато уваги. Слід зауважити, що в тогочасних джерелах цю проблему, навіть для південніших за поліські українських теренів і північніших за поліські білоруських земель, теж великою мірою відображено слабко. Наслідком означеної ситуації є те, що в роботах багатьох авторів, особливо не етнологів, нерідко можна знайти твердження про дуже пізнє розділення українців та білорусів як окремих етносів, які раніше, мовляв, становили